

**ТЕРМІН “ІСТОРИОГРАФІЯ” ТА ПРЕДМЕТ ІСТОРІЇ ІСТОРИЧНОЇ
НАУКИ У СПАДЩИНІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО**

У предметному полі грушевськознавства останніх років спостерігається виразна тенденція відходу від описовості й аналітичного документалізму. Дослідники все більше зосереджуються на теоретичних аспектах творчості М. Грушевського – концептуально-історіософському, методологічному та історіографічному. Це дозволяє піднести дослідження на новий якісний рівень, вписати спадщину вченого у світовий інтелектуальний контекст ХХ ст. і тим самим більш адекватно оцінити її важливість для національної культури. Проте, якщо перші два аспекти вже мають поважну літературу та дочекалися розробки на дисертаційному рівні, цього, на жаль, ще не можемо сказати про історико-наукову складову доробку М. Грушевського. За майже ніж столітнє існування грушевськознавчих студій маємо лише по кілька публікацій, присвячених аналізу поглядів вченого на видатних українських істориків (переважно, це – М. Костомаров, М. Драгоманов, В. Антонович, В. Липинський)¹, та на деякі періоди вітчизняної історичної думки². Така фрагментарність не дозволяє, з одного боку, скільки-небудь повно охарактеризувати історіографічний доробок М. Грушевського, з іншого – завершити оформлення відповідної ділянки дисциплінарної структури грушевськознавства³. І вже зовсім відсутнє опрацювання різного плану теоретичних моментів історіографічної рефлексії вченого, що унеможлиблює як побудову цілісної концепції історико-наукової моделі дослідника, так і гальмує вивчення інших напрямків його творчості. Зауважимо, що в сучасній історичній науці взагалі спостерігається зростання уваги до різного роду теоретико-методологічних аспектів історії історіографії. Польський дослідник Я. Поморський навіть запропонував увести нову дисциплінарну галузь історіографії, яку назвав “теоретична історія історіографії”⁴. На нашу думку, теоретико-історіографічна проблематика в працях М. Грушевського розпадається на три великі проблемні групи довкола яких зосереджено другорядні концептуальні міркування. Перша група пов’язана з розумінням М. Грушевським предмету та завдань історіографії. Друга зосереджує увагу на проблемі концептуально-методологічних засад історико-наукових досліджень. У третій осмислюються різноманітні варіанти періодизації

історіографічного процесу. Саме на першому елементі теоретико-історіографічної концепції вченого ми й зосередили свою увагу.

У складному процесі диференціації наук, у становленні та формуванні нових дисциплін важливим моментом є виявлення й уточнення кола питань, якими покликана займатися дана наука. Визначення предмету дослідження, як правило, складається та осмислюється не одразу. Для цього необхідно накопичення певного досвіду та наявність стійкого дослідницького інтересу. В історії науки відомі приклади, коли щойно виникаючі галузі знання певний час обходилися без спеціальних назв. Якщо за дисципліною затверджується певне найменування, фіксується чітке коло досліджуваних проблем – значить, ця галузь науки пройшла початковий, “організаційний” період і настав уже наступний, більш високий рівень її розвитку.

Тлумачення терміну “історіографія” безпосередньо змикається з розумінням сутності даного предмету. Проте, ці поняття не зовсім тотожні. Перш ніж розглянути бачення М. Грушевським цього теоретичного питання, ми коротко зупинимось на історіографічному контексті проблеми, який, поза сумнівом, дозволить максимально адекватно інтерпретувати відповідний текст ученого. Спробуємо показати, що розуміння предмету історії історичної науки мінялося не тільки у різних істориків на різних етапах розвитку історичної думки, але в деяких випадках спостерігалась зміна уявлень про зміст історіографії у одного й того ж автора. Ці термінологічні та змістові пошуки проходили у часи формування історіографічної парадигми М. Грушевського, стимулюючи його власну історико-наукову рефлексію, та мали поважний креативний вплив на неї.

Формула “історія історичної науки” тобто назва, що найбільш повно, на думку Р. Киреевої, відповідає дисципліні, виникла в ХІХ ст.: “...дореволюційна історична наука підходила до неї, користувалася нею, але не закріпила її у своїй практиці”⁵. У той час українська історіографія проходила складний шлях від маргінальної структури у межах російської та польської історичної науки до національної історичної науки зі своїми інституціями, кадрами, концептуально-методологічним апаратом. А оскільки М. Грушевський сформувався як історіограф під впливом саме російської академічної науки, розглянемо традицію інтерпретації цієї дисципліни в Російській імперії. Якщо узагальнити варіанти назви нової дисципліни, виявлені в російській історіографічній літературі ХІХ – початку ХХ ст., то загальна картина буде складатись із таких понять: “література

російської історії", "література науки російської історії", "огляд літературних поглядів", "історичне знання", "історичне дієписання", "історія російського самопізнання", "течії історичної думки", "розробка російської історії", "історія російської історії", "історія праці російської думки над російською історією", "історія російської історичної літератури", "критична російська історія", "історія критики", "історична критика", "наука літератури російської історії", "історія науки", "історія історії", "історія історичної науки", "історія історіографії", "російська (українська, західноєвропейська) історіографія" та інші.

Протягом ХІХ ст. у системі історичного знання йшов інтенсивний процес формування його історико-наукової складової як цілком самостійного структурного підрозділу. В університетах Російської імперії ця лінія трансформувалась у навчальну дисципліну та визначила нове значення терміну "історіографія" як історії самого історичного знання. Університетська практика другої половини ХІХ – початку ХХ ст. закріпила у навчальних планах історіографічні курси⁶. Саме "критичне осердя" – критичний огляд літератури, що поєднував критику джерел і критику традиції їх прочитання складав основний зміст історіографічних досліджень і курсів. Так, О. Маркевич писав про зміст свого курсу "Російська історіографія": "Обидва роки я читав власне про джерела російської історії, додавши до цього на другий рік і нарис науки російської історії..."⁷.

На початку ХХ ст. у середовищі історіографів почало переважати більш широке розуміння проблемного поля цієї нової наукової дисципліни. У нього стали включати історію історичної думки, що була представлена у критичному огляді поглядів окремих істориків або течій і шкіл, в аналізі спеціальних досліджень, в історії історичних закладів та ін. Нову дисципліну розглядали в контексті історії науки в цілому, історії культури, історії ідей. О. Лаппо-Данілевський у своїх працях поставив питання про термінологічну дефініцію нової дисципліни. Він зазначав: "Історія терміну "історіографія" показує, що він спочатку означав або сам процес складання (пор. посаду історіографа) історичного твору, зазвичай у національно-патріотичному, офіційному дусі, або певну сукупність таких творів, що розглядається у певних межах часу та простору". Поступово термін "історіографія" втрачав посередній спеціальний сенс, що означав історичну науку взагалі, і все більше став поєднувати у собі "переважно твори, що представляють будь-яку цільну концепцію історії людства: або цілої країни, або нації і т.п."⁸. Тим не менше, і О. Лаппо-Данілевський сумнівався при виборі назви: "історія науки",

“історія історії”, “історія історіографії” і просто “історіографія” – цими поняттями він “покривав” один напрямок – історію історичної науки. Прикметно, що в “офіційні” злам XIX – XX ст. – “Енциклопедичному словнику” Брокгауза-Єфрона, зазначалось: “Історіографія – термін недостатньо визначений, іноді ототожнюється із історією, розуміється: 1) як вивчення історичної літератури будь-якого предмету, 2) як синонім історичної літератури. В останньому значенні історіографія постає ніби “історією історії”, і в цьому сенсі термін історіографія отримав право громадянства у цілому ряді спеціальних праць останніх десятиліть”⁹. Для цього визначення характерним є те, що термін “історіографія” як синонім самої історичної науки вже не виступає провідним – він наводиться за нумерацією решти сенсів. Саме в таких умовах трансформації історичного знання, викликаних перебудовою його теоретико-методологічних засад, що відбувалася під впливом модернізаційних процесів у світовій історіографії початку XX ст., проходила еволюція історико-наукової складової фахового світогляду М. Грушевського.

Початковий етап дисциплінарного становлення історії науки в повній мірі відобразився на особливостях історіографічної рефлексії М. Грушевського. Осердям його історіографічних пошуків є термінологічне питання. Попередники вченого на ниві вивчення української історіографії практично не застановлялися над проблемою історико-наукової термінології. Про це писав і сам дослідник. Наприклад, рецензуючи історіографічний твір О. Лазаревського, М. Грушевський, найбільшою хибою праці називав те, що “автор не умотивовує *terminus a quo* своїх студій”¹⁰. Вивчаючи праці вченого різних періодів його творчості впадає у вічі складна система предметного підпорядкування різних галузей гуманітарного знання, що виражена наступною термінологічною послідовністю: “українознавство” – “історіографія” – “історична наука”. У цій тріаді перша складова постає “як дослідження минулого і сучасного українського народу, його властивостей і особливостей, його території і різноманітних умов, які впливають на життя і розвиток”¹¹. Українознавство відбиває початки вітчизняної науки, це своєрідна синкретична метанаука, в якій нероздільно поєднані різноманітні знання про український народ, як гуманітарного, так і природничого характеру. “В поняттю українознавства, – зазначає М. Грушевський, – науки соціальні і природничо-технічні та практичні так тісно сплітаються нечисленними переходами, що розлучити їх і потягнути між ними різку і виразну границю не так легко”¹².

У контексті світогляду М. Грушевського ідеологічним ядром українознавства виступають історіографічні вивчення (історична думка, історіографія). Порівняно з раннім періодом історіографічної творчості вченого, у його працях початку ХХ ст. спостерігаємо деяке розширення варіантів інтерпретації історико-наукової термінології. Узагальнюючи виявлені в творах ученого дефініції, ми можемо скласти наступний понятійний блок: "історична література", "історіографія України", "українсько-руська історіографія", "історія нашої історіографії", "історична наука", "руська історіографія", "історіографічна публіцистика", "історія науки історії", "історія історії", "історія історичної науки", "історія історіографії", "українська історіографія", "література питання", "історія студіювання питання", "шкільна історіографія" та інші. Прикметно, що як рівнозначні терміну "українська історіографія", М. Грушевський вживає вирази "руська" та "українсько-руська" історіографія. Отже, термін "історіографія" для вченого надалі залишився синонімом для історичної думки. Про це також говорить вживання ним терміну "історія історичної науки" та визначення назви професії дослідника минулого як "історіограф", хоча, зауважимо, що цим словом іменується лише виразник офіційної, пануючої у суспільстві, історичної ідеології¹³. Прикметно, що подібне тлумачення термінів "історіографія" та "історіограф" ми спостерігаємо й у працях Д. Дорошенка¹⁴. Безумовно, специфічна лексика М. Грушевського відбиває початковий етап пошуків адекватних термінів, що властиве будь-якій науковій дисципліні на стадії її самовизначення.

Передусім розглянемо проблему дефінітивних варіантів і предмету історико-наукових студій у працях ученого. Зауважимо, що питання про предмет історіографії є одним із центральних методологічних питань історії історичної науки. При вивченні цієї проблеми безумовно важливо звертати увагу на авторське визначення історіографії. Проте ним обмежуватися неможливо, як іноді практикується в історіографічній літературі. Справа в тому, що дефініції предмету, особливо на початковому етапі розвитку історії історичної науки, далеко не завжди знаходилися в історіографічних текстах, що, однак, не означало відсутності у авторів розуміння предмету викладу. Навіть у тих випадках, коли в історіографічних працях давалися визначення, їх не слід розглядати ізольовано, у відриві від всієї праці. Необхідно в'яснити, наскільки наведене визначення підкріплялося конкретним змістом твору, його проблематикою – чи був він послідовно витриманий автором,

виявився ширше, чи вужче окреслених завдань, чи відповідав загальній назві роботи і т. ін.

Проблемі визначення предметного поля історії історіографії, М. Грушевський ніде спеціального місця не відводить. Проте, вивчаючи історіографічні погляди вченого, розсіяні у багатьох працях, ми спробуємо реконструювати його візію зазначеного питання. Передусім дослідник зосереджується на надзвичайно важливому на початку ХХ ст. історико-теоретичному аспекті – предметному розмежуванні історіографії та джерелознавства. Як відомо, практика ототожнення цих галузей історичного знання була доволі поширеною у ті часи. Складність даної проблеми полягала в типологічній спільності історичних та історіографічних джерел, коли джерело історичне було нерідко й джерелом історіографічним. Критерієм їхнього поділу М. Грушевський обрав специфіку походження. З цього погляду джерелами до історії України виступали “...звістки чужосторонців про неї”, тобто будь-які відомості не українського походження. Відповідно, предметом української історіографії визначалися відомості про минуле України вітчизняного походження. “Українською історіографією, – зазначає він, – мусимо вважати те, що описує історію українського народу як такого, незалежно від політичних чи інших звязей, які вязали його з іншими народами чи краями”¹⁵. Але тут для вченого постає інша проблема, пов’язана з особливостями вітчизняної історії. Деструктивні умови чужинецького панування, денационалізація еліти, релігійний розкол призвели до того, що “те що попередні століття полишили нам в сфері українознавства, а спеціально історіографії – тільки більше або менше, та й то випадком, відповідає поняттю української історіографії”. Можемо констатувати подібність розуміння М. Грушевським предмету історіографічного та історичного дослідження, який, в свою чергу, витримано в суто позитивістському дусі.

Розглядаючи проблему предмета української історіографії, М. Грушевський також виступав проти широко розповсюдженого в ті часи ототожнення історіографії та історичної літератури. Незважаючи на переконання вченого у типологічній спорідненості історії літератури й історіографії, вони для нього мають відмінні пізнавальні функції. Демаркаційну лінію між цими дисциплінами, на думку вченого, повинно визначати питання про цінність джерела як носія достовірної історичної інформації. Так, рецензуючи твір В. Іконнікова вчений зауважив: “Непотрібним здається мені вилучення в зовсім особливий

розділ житий, повістей, сказань, подорожей. Дещо з того не належить до східнослов'янської історіографії, тільки до історії літератури, як позбавлені історичного значення агіографічні писання..."¹⁶. Дослідник критикує "систематику" автора, яка, проте, була поширеною в тогочасній історичній літературі – ототожнення різних рис давньої літератури – інформаційної та художньої, яке призвело до того, що "погубило ся зовсім, або ледво згадало ся багато писань, які не підходячи вповні під літописну схему, без сумніву далеко більше мали право на місце в історіографії, ніж деякі чисто літературні твори"¹⁷.

Про розуміння М. Грушевським предмету історіографічного дослідження, або, як він писав, "історії історіографії"¹⁸, свідчить вживання ним як синонімічних терміну "історіографія" виразів "історія політичної української мисли", "українське самопізнання", "історична українська ідеологія", "ідеологія", "громадська історична ідеологія". Можемо зробити висновок про розширене розуміння М. Грушевським предмету вивчення української історіографії, який становить дослідження історії історичної думки у контексті національного самопізнання. Зауважимо, що подібна традиція розуміння предмета історіографічного дослідження була започаткована російським істориком М. Кояловичем і викладена у його праці "Історія російської самосвідомості за історичними пам'ятками та науковими творами"¹⁹.

Визначення М. Грушевським предмету історіографічного дослідження як розвитку не лише праці над дослідженням рідного минулого, а й української національно-історичної думки, дозволяє йому залучати до українського історіографічного процесу видатних діячів українського національного відродження, які ідейно впливали на подальший розвиток історіографії (літераторів, мовознавців, етнографів і патріотично налаштованих представників українського дворянства та інтелігенції). Окрему увагу приділяє вчений ідейним впливам на українську історичну науку таких визначних постатей як Т. Шевченко, М. Драгоманов, І. Франко. У зв'язку з цим стає зрозумілим, чому, наприклад, в "Історії української літератури" М. Грушевського тісно пов'язано історію літератури з розвитком історичної науки. Він наводив оригінальну інтерпретацію розвитку української історичної думки та наукових історичних досліджень як складової частини національно-культурного руху. Вчений пов'язував зростання інтересу до власної історії з своєрідним інстинктом самозахисту та самозбереження нації, що є загальною закономірністю суспільного життя. Історична думка для М. Грушевського – стрижень історичної традиції, "з впливом якої мусимо завжди рахуватись"²⁰. Зауважимо,

що таке розширене розуміння М. Грушевським предмету історіографічного дослідження знаходить підтримку у сучасних дослідників. "...Багато історичних концепцій та сформованих згодом загальнопоширених характеристик історичних явищ та історичних діячів, – зауважив С. Шмідт, – були вперше сформульовані не вченими-істориками, а літературними критиками, філософами, журналістами, політичними памфлетистами та ораторами й уже з "широкої" преси перейшли в науку"²¹.

Щоби адекватніше оцінити значущість теоретико-історіографічних роздумів М. Грушевського, порівняємо їх із поглядами на зазначену проблему Д. Дорошенка. У праці "Джерела й історіографія" предметом української історіографії визначається "розвиток української наукової праці над дослідженням минулого України і разом із тим розвиток української національно-історичної думки"²². Отже, Д. Дорошенко, подібно до М. Грушевського, дивився на українську історіографію не тільки як на процес дослідження розвитку української історичної науки, а пов'язував зміст історіографії з дослідженням розвитку української національно-історичної думки. Поняття національно-історичної думки (у контексті історіографічного дослідження) ототожнюється у вченого з процесом національного самопізнання й уявляється "як непереривний процес, що не спинявся ніколи, хоч іноді і завмирав на певний час під гнітом несприятливих історичних обставин"²³. Це дає підставу стверджувати, що Д. Дорошенко дивився на процес розвитку історичної праці на Україні у контексті національного відродження, дослідження історії було для нього частиною ширшого процесу – національного самопізнання. Вчений доводить, що результатом національного самопізнання є зростання національної самосвідомості і, таким чином, пов'язує вивчення української історіографії та національної свідомості. Під впливом поглядів В. Липинського на націю, Д. Дорошенко, на відміну від М. Грушевського, залучає до українського історіографічного процесу тих дослідників, що розглядали Україну як окрему територіальну одиницю, були "органічно" пов'язані з Україною та прагнули її незалежності²⁴. Таким чином, можемо констатувати певну подібність поглядів двох видатних істориків на предмет і завдання історіографії. Зауважимо, що історіографічні студії М. Грушевського з'явилися значно раніше за узагальнюючі праці Д. Дорошенка, отже, можемо припустити існування певного впливу ідей видатного історика на його молодшого колегу.

Важливим моментом у вивченні еволюції розуміння вченими

предмету історії історичної науки є назви історіографічних творів. Вони, ці назви, у найбільш стислій, лаконічній формі відобразили не лише індивідуально-авторське розуміння сутності предмету, що висвітлює різні його грані, але й зафіксували певні рівні розвитку історії історичної науки та дають можливість наочно побачити ніби сам рух проблеми у часі. Зауважимо, що М. Грушевський досить сміливо використовував історіографічну термінологію – вона зустрічається вже у його працях львівської доби. Тогочасні назви історіографічних творів ученого – “Українська історіографія і Микола Костомаров”, “Володимир Антонович. Основні ідеї його творчості і діяльності” – дозволяють говорити про значний момент персоніфікації ним історичної думки, що, зрештою, було властиво позитивістській візії науки. Поряд із цим впадає у вічі намагання дослідника виявити об’єктивні рушії еволюції історико-наукового знання, зобразити історіографічні вивчення як інтегральну частину духовного життя народу. Історіографія для нього постає не сумою біографій і оглядом окремих праць з української історії, а процесом розвитку історичної думки. Про це, зокрема, говорить назва і зміст першої його узагальнюючої історіографічної праці “Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства”. Поряд із цим відзначимо, що назви історіографічних творів М. Грушевського зазвичай вужчі за їхній зміст. Так, наприклад, у вищеназваній праці наводиться короткий огляд української історичної думки від часів Київської Русі, хоча у назві фігурує лише XIX ст. Ці тенденції, в основному, залишались характерними і для наступних періодів його життя та творчості – еміграційного та радянського. Вчений надалі схильний персоніфікувати історіографічний процес. Назви його творів радянської доби, наприклад – “Малоросійськія песни” Максимовича і століття української наукової праці” та “Костомаров і новітня Україна”, підтверджують це. Проте, поряд із цим можемо помітити, що праці дослідника, написані в 20-30-ті роки, відобразили у назвах помітно складніше та глибше розуміння предмету історіографії. Так, він намагається відходити від позитивістської описовості та схематичності при характеристиці видатних істориків. Використовуючи методологічні досягнення модерністських новацій в історіографії, особливо неокантіанства, він все більше зосереджується на психологічних аспектах творчості, впливі родинного та соціального оточення на її перебіг. Про це свідчить назва його фундаментальної студії про П. Куліша – “В тридцяті роковини

Куліша. Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості”: Також відзначимо більш сміливі спроби дослідника узагальнити певні тривалі періоди у розвитку вітчизняної історичної думки. Як приклад, назвемо його студії “Про українську історіографію XVIII століття. Кілька роздумів” і “З історичної фабулістики кінця XVIII в.”. Отже, як бачимо, назви праць М. Грушевського у концентрованій формі відобразили сутність його поглядів на предмет історіографічного дослідження.

У структурі історіографічної рефлексії М. Грушевського ми розрізняємо загальну, предметну та проблемну історіографію. Зауважимо, що сам учений не узагальнив свої роздуми про структурну будову історіографії, хоча й підходив до вирішення деяких її аспектів. До загальної історіографії відносимо його роздуми про виникнення історичних знань, перетворення їх на науку, розвиток історіографії у зв'язку із суспільними потребами, а також різного роду порівняльні аспекти історіографічного дослідження. Як приклад можемо назвати роздуми вченого про предмет історіографічного дослідження, періодизацію історіографічного процесу, формування вітчизняної історіографічної парадигми, порівняльно-історіографічні моменти у його працях. Предметна історіографія – це історико-наукові роздуми М. Грушевського стосовно історії окремих регіонів, країн або напрямків людської діяльності (історії культури, історії економічного життя, історії державності тощо). Наприклад, аналізуючи творчу спадщину І. Шараневича, дослідник пише, що той “полишив глибокий слід в історіографії Галичини”²⁵. Або, характеризуючи діяльність Київської археографічної комісії, відзначає її внесок в “історіографію правобічної України”²⁶. Найбільше місця в історіографічній спадщині вченого відведено проблемній історіографії. Це пояснюється специфікою дослідницьких завдань, які стояли перед ним – критично проаналізувати праці своїх попередників та визначити нові напрямки досліджень. Врахування досягнутого рівня наукового знання та запропонованих з даної проблеми гіпотез, на думку М. Грушевського, – необхідний фактор забезпечення об'єктивності в історіографії. Неприпустимою для вченого є відсутність у праці історіографічного огляду досліджуваного питання. Це, за його образним висловом, зовсім не “науковий баласт”, а необхідна складова як вузько спеціальної, так і науково-популярної праці. Ігнорування історіографією проблеми “не стільки не улекшує читання” книги, “скільки позбавляє об'єктивної вартості завваження і висновки автора”²⁷. Тому професор переконаний, що “всякий дослідник попри

джерелах повинний ознайомитись докладно з літературою свого питання”²⁸. Історіографія проблеми, на його думку, покликана сформуванню уявлення про об’єкт вивчення у контексті його суспільно-історичного тла, місця та ролі серед інших подібних об’єктів.

Історіографія у поглядах М. Грушевського виступає однією з найбільш активних сенсоутворюючих галузей гуманітаристики. “Історіографічний рух”, “історіографічна робота”, “історіографічна діяльність”, як пише вчений, є рушієм духовного життя народу. Історіографічний процес у його працях, як уже зазначалось, носить яскраво виражену персоніфікацію. Роль особи в інтелектуальному житті народу є для вченого надзвичайною. Нерідко цілі історіографічні напрями та динаміка їхнього розвитку залежить від активності того чи іншого культурного діяча. Наприклад, дослідник аналізує становлення традиції літописання на Смоленщині і відзначає надзвичайно важливу роль у цьому процесі митрополита Гарасима. Настільки безпосередньо успіхи літописання були пов’язані із особистістю останнього, що, як зауважив учений, “з смертю Гарасима упадає той рух історіографічний”²⁹.

У розвитку української історіографії, особливо її найновішої фази, М. Грушевський виокремлює різноманітні напрями та школи. Підставою для виокремлення історіографічних напрямків є об’єкт дослідження – спільність певних тематичних, ідеологічних і теоретико-методологічних ознак. Учений пише про романтичний, народницький, позитивістський, соціально-економічний та інші напрями у вітчизняній науці. Серед провідних напрямів, або, як іноді пише вчений, течій сучасної собі історичної думки, він виокремлює соціально-економічний, репрезентований творчістю О. Лазаревського та його учнів. М. Грушевський наводить провідні риси цього напрямку, що вирізняють його серед інших течій у вітчизняній історичній думці: зосередження дослідницької уваги на соціально-економічній еволюції Гетьманщини, документалізм, гіперкритицизм, антиелітаризм й ін.³⁰ Проте основною рисою досліджуваного напрямку, на думку вченого, є поглиблений соціально-економічний аналіз історичних явищ. Саме цей послідовний економізм дав підставу М. Грушевському простежити цікаву історіографічну тенденцію та ствердити, що “праці О. Лазаревського... вплинули на поглиблення того соціально-економічного дослідження, який так близько підходить до вимог того, що тепер зветься історичним матеріалізмом й історією класової боротьби”³¹.

Також багато уваги, і це зрозуміло, М. Грушевський присвятив

вивченню народницького, або як іноді ще його називав “демократичного” напрямку української історіографії. Його типовими представниками, на думку вченого, були М. Максимович, М. Костомаров, В. Антонович та О. Лазаревський. Провідною рисою цього напрямку було визнання народу як головного об’єкту дослідження та суб’єкту історичної еволюції. Основним здобутком – створення основних елементів самобутньої схеми історичного поступу українців. У розвитку цього напрямку дослідник простежує певну еволюцію “...від романтичного історичного народництва, представленого для нас тепер особливо яскраво костомарівськими “Книгами Битія”, до чисто документальних робіт кінця століття”³². Характеризуючи цей напрямок, дослідник проводить цікаві типологічні порівняння із історіографіями наших сусідів. На його думку, народництво, як історіографічний жанр, було властиве національним науковим школам багатьох країн. Так, в Росії він був представлений слов’янофільською школою, у Польщі – “істориками лелевелівської школи”³³.

В історіографічній концепції М. Грушевського достатньо відрефлектовано також поняття історико-наукової школи. На відміну від історіографічного напрямку, у даному випадку визначальним є суб’єктивний критерій – наявність відомого вченого-засновника школи. Дослідник виокремлює ряд спільних складових, комбінація яких дозволяє говорити про існування певної школи: керівник, спільна тематика дослідження, подібні теоретико-методологічні підходи, наявність навчальної або наукової установи, довкола якої об’єднуються учні. Вчений пропонує своєрідну типологію шкіл, критерієм поділу визначаючи своєрідність шляхів її формування. З цього погляду вчений пише про два варіанти наукової школи в українській історіографії. Перший – це академічна школа класичного типу, яка формується довкола університетської професури – *ex cathedra*. Як приклад такого типу шкіл М. Грушевський пише про “школу Антоновича”, “скептичну школу Каченовського”, “школу Ключевського” і т. д. Коротко зупинимось на характеристиці М. Грушевським школи В. Антоновича. В сучасній історіографії розповсюджений погляд про замовчування, або навіть заперечення вченим факту приналежності до наукової школи В. Антоновича³⁴. Проте, вивчаючи праці дослідника, ми неодноразово натрапляємо на вислови, що стверджують визнання ним як факту існування школи, так і власної приналежності до неї. Наприклад, рецензуючи монографію П. Іванова “Історичні долі Волинської землі від найдавніших часів до кінця

XIV ст.", учений пише про головну рису школи В. Антоновича – порайонний принцип вивчення минулого України, та перераховує деяких його учнів: "М. Дашкевич, Д. Багалій, П. Голубовський, Н. Молчановський, А. Андрияшов, М. Довнар-Запольський, М. Грушевський, П. Іванов"³⁵. Цій школі, на думку дослідника, властиві також деякі спільні концептуальні аспекти інтерпретації фактів минулого, які, незважаючи на визнання власної приналежності до школи, вчений нерідко критикує. Так, наприклад, М. Грушевський не погоджується із традиційно-народницьким розумінням політики Хмельницького, яке називав "...загальним поглядом київської школи, що працювала під рукою Антоновича"³⁶.

Іншим типом наукової школи є об'єднання дослідників довкола певного напрямку в історіографії, персоніфікованого видатним ученим, що не пов'язаний із жодним навчальним закладом. Характерним прикладом такого типу об'єднання М. Грушевський називає соціально-економічну школу О. Лазаревського, до якої зараховує О. Єфименко, І. Лучицького, В. Василенка, М. Василенка, В. Мякотіна³⁷.

Досліджуючи інтерпретацію М. Грушевським понять "наукова школа" та "науковий напрям", ми нерідко стикаємося з певним розширенням чи звуженням їхньої смислової наповненості, при якому відбувається ототожнення рис школи та напрямку в історіографії. Так, учений писав про "російську", "українську", "народницьку" і т. п. школи. Або, навпаки, рецензуючи працю М. Рожкова, зауважив, що останній "репрезентує "школу", напрями й провідні ідеї Ключевського"³⁸. Зауважимо, що подібне нерозрізнення термінологічних нюансів взагалі властиве початкам становлення будь-якої наукової дисципліни. Розуміння М. Грушевським змісту понять "наукова школа" та "науковий напрям" було типовим для європейської історіографії початку ХХ ст. Так, польський історик О. Бальцер, полемізуючи з Т. Корзоном, стверджував, що для існування наукової школи повинні бути виконані три головні умови: "певний керівник-творець школи, певний колектив учнів, певний однорідний напрямок дослідження та розуміння історії"³⁹. Зрозуміло, що у наш час така візія наукової школи є архаїчною. Сучасні дослідники, розглядаючи цей феномен, зосереджуються не стільки на формальних аспектах, скільки на різного роду психологічних і соціальних чинниках формування та діяльності наукових шкіл⁴⁰. Проте, саме М. Грушевському належить пріоритет дослідження проблеми наукової школи в українській історіографії. Адже жоден із його попередників у галузі вивчення української науки не задумувався над тим, що ж таке поняття "напрямок"

і чим воно, властиво, відрізняється, наприклад, від поняття “школа”. У тогочасній європейській історіографічній літературі зазвичай використовувалися терміни “напрямок”, “школа”, “течія”, “партія”, “тенденція” та тому подібні як звичайні синоніми. Як бачимо, М. Грушевський також повністю не вирішив цієї проблеми, іноді суперечив собі, але він поставив цю проблему та виклав з цього приводу власні думки. У цьому випадку важливою є не його конкретна відповідь, що була типовою для того часу, а сама постановка проблеми.

Третьою складовою термінологічної українознавчої тріади у працях М. Грушевського виступає історична наука, що є своєрідною серцевиною історіографії. На відміну від останньої, що поєднує в собі всі історичні аспекти гуманітаристики, як наукового, так і позанаукового (наприклад, історична белетристика, історичні думки), чи донаукового (наприклад, літописи) характеру, історична наука є наслідком виключно наукового, методичного студювання минулого. Про сцієнтичний етап історичної парадигми вчений починає говорити від другої третини XIX ст., коли в науці утвердилися позитивістські дослідницькі принципи та методи.

На початку XX ст. істориками стало підніматися нове питання, що свідчило про якісне зростання історіографії. Це було питання про місце історії історичної науки в загальній системі знання. Розглядаючи теоретико-історіографічні погляди М. Грушевського, спробуємо виявити його бачення дисциплінарного статусу історіографії. І хоча з цього приводу вчений ніде окремо не висловлювався, ми, інтерпретуючи його історіографічні роздуми, можемо принаймні частково насвітлити дане питання. Проблема дисциплінарних взаємовідносин різних галузей історичного знання практично не була предметом спеціального обговорення наукового співтовариства першої третини XX ст., оскільки, як відомо, наукознавство остаточно оформилося лише в другій половині століття під впливом успіхів англо-американської аналітичної філософії. Проте, деякі думки з цього приводу все ж висловлювалися. Так, ще М. Коялович писав про історіографію як частину національної науки. В. Ключевський вводив історіографію до загального корпусу суто історичних знань поряд із методологією історії, термінологією та джерелознавством. П. Мілюков розглядав історіографію як елемент історії культури, що поєднав у собі найголовніші особливості розвитку країни⁴¹. Про місце історіографії в сімействі історичних дисциплін М. Грушевський говорив, обмірковуючи навчальну програму з історії для майбутнього

українського університету. Прикметно, що відзначаючи важливість викладання "помічних історичних наук" і перераховуючи їх, учений не відніс до їхнього числа історіографію⁴². Очевидно, що статус історіографії для нього дещо інший. Про це свідчить зауваження дослідника про важливість "спеціальних курсів історіографії", які прирівнював до курсів із "історії літератури"⁴³. Отже, можемо зробити припущення, що дослідник сприймав історіографію, подібно до методології історії, як окрему історичну дисципліну.

Поряд із визначенням статусу історіографії як історичної дисципліни, М. Грушевський багато уваги також приділяє її дидактичній функції. Вчений переконаний, що історія історичної думки повинна стати обов'язковим навчальним предметом у структурі фахової підготовки істориків. Ще на початках своєї професійної кар'єри – у Львівському університеті – М. Грушевський розпочинав курс української історії обов'язковими лекціями з історіографії та джерелознавства, поєднання яких було характерним для історії обох дисциплін на початковій стадії їх формування. На думку дослідника, особливо зростатиме методичне значення історіографічної дисципліни в майбутніх українських університетах, оскільки сприятиме виробленню розуміння тяглості інтелектуальної традиції у вітчизняній культурі від початків її становлення⁴⁴.

Організаційне оформлення історіографії як дисципліни означало, поряд із викладацькою практикою, утворення спеціальних установ, дослідницьких центрів розробки історії історичної науки в Україні. Так, у структурах історичної секції ВУАН в середині 1920-х років під керівництвом М. Грушевського була організована науково-дослідна Комісія для вивчення історії української історіографії. Підкреслюючи важливість її організації, М. Грушевський зазначав: "Я сподіваюся, що заснування спеціальної академічної комісії для дослідження української історіографії послужить дальшому розвитку цих студій: їх плановості, послідовності і неперервності, та наблизить той момент, коли наше громадянство одержить повний образ нашої історіографії в аспекті еволюції політичної мисли на Україні, її величності і повної ваги історії"⁴⁵. До складу комісії входили К. Антонович, М. Василенко, О. Гермайзе, К. Лазаревська, М. Петровський, М. Ткаченко, С. Гаєвський. У 1927 р. Комісією були проведені урочисті засідання, присвячені ювілейним річницям видатних українських істориків, учених, культурно-громадських діячів – П. Куліша, О. Лазаревського, В. Антоновича. М. Драгоманова, І. Франка. У 1928 р. Комісія української історіографії видала том

науково-публіцистичних та полемічних творів М. Костомарова. У її планах була підготовка до видання праць В. Антоновича, М. Костомарова та О. Лазаревського. О. Гермайзе уклав огляд української історіографії 1910-1920 рр. Втім, у 1929 р. фінансування Комісії було припинене, а її робота згорнена. Зауважимо, що таке розуміння важливості самостійних історіографічних студій зайвий раз підкреслює розуміння вченим історії історичної думки як самостійної галузі в сімействі історичних дисциплін.

Теоретичні побудови М. Грушевського стосовно предмету, структури та дисциплінарного статусу історіографії не можуть вважатися цілісними та завершеними. Зрештою, і сам учений не ставив перед собою такого завдання. Проте, ми можемо говорити про доволі зріле, як для загального стану історичної думки першої третини ХХ ст., розуміння ряду теоретико-історіографічних питань. Так, розширене розуміння М. Грушевським предмету вивчення української історіографії, який становить дослідження історії історичної думки у контексті національного самопізнання, в цілому корелюється із поглядами на цю проблему дослідників нашого часу⁴⁶. Відповідає сучасному баченню дисциплінарного статусу історіографії й думка М. Грушевського про історію історичної думки як спеціальну історичну дисципліну⁴⁷. З іншої сторони, відзначимо деяку архаїчність висловлювань ученого про історіографічні школи та напрямки, а також деякі термінологічні розбіжності та недосконалості, які, проте, відбивали початковий етап формування історіографічних досліджень як спеціальної галузі в межах історичної науки і були властиві дослідницькій парадигмі тієї доби. Зауважимо, що й сьогодні проблема визначення дисциплінарного статусу, структури та завдань історії історичної науки залишається відкритою. Існує кілька поглядів на зазначену проблему, що свідчить як про невизначеність дисциплінарного образу історіографії взагалі, так і її предметного поля та структури зокрема. Сучасні історики науки схильні уважати історіографію за соціокогнітивне явище куматоїдного типу, тобто як об'єкт із "плаваючими" контурами, котрий неможливо ідентифікувати повним набором матеріально-речових якостей у кожний конкретний момент свого буття⁴⁸. "Мабуть, у наш час знайдеться небагато наукових галузей, – зазначає Т. Попова, – назви яких зазнали би стільки модуляцій, скільки випало на долю історіографії. Не змінюючи зовнішню форму слова, цей феномен вічного та невловимого знання у своєму довго триваючому бутті став одним із яскравих прикладів полісемії..."⁴⁹. Сучасні дослідники використовують, як рівнозначні

кілька термінів, від традиційних "історіографія", "історія історіографії", "історія історичної науки" і т. д.⁵⁰, до цілком модерних, таких, наприклад, як термін "кліографія", запропонований російською дослідницею Л. Рєпіною⁵¹. Загалом, на нашу думку, історіографічні ідеї М. Грушевського явно випереджували свій час як у плані тематичному – виборі об'єкта дослідження, так і у плані теоретичному – специфіки його дослідження та інтерпретації, й мали потужний креативний вплив на формування історіографічної парадигми вітчизняної Кліо. Про це свідчить суголосність його ідей історіографічним пошукам в українській історичній науці ХХ ст., зокрема творчості Д. Дорошенка.

Annotation

Victoria Telvak. The term "historiography" and the subject of history of historic science in M.Hrushevskiy's heritage. The article is devoted to M.Hrushevskiy's comprehension of the term "historiography" and the subject of history of historic science. The evolution of the scholar's views on the problem is considered. It has been also defined the relations of the professor's theoretical and historiographic views to the general tendencies of European historiography of the beginning of the XX-th century.

Анотація

Вікторія Тельвак. Термін "історіографія" та предмет історії історичної науки у спадщині Михайла Грушевського. Стаття присвячена розумінню М. Грушевським терміну "історіографія" та предмету історії історичної науки. Розглянуто еволюцію поглядів ученого на цю проблему. Виявлено суголосність теоретико-історіографічних поглядів професора загальним тенденціям європейської історіографії початку ХХ ст.

¹ Гирич І. М. Грушевський та В. Антонович: творчі контакти та суспільно-політичні погляди // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. – К., 1994. – С.133-160; Колесник В. Наукова спадщина В.Б. Антоновича в оцінці М.С. Грушевського // Київська Старовина. – 1995. – №3. – С. 78-83; Пасеченко Г. Історичні погляди В.Б. Антоновича в інтерпретації істориків ХХ ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики (Число 5) / Історіографічні дослідження в Україні (Вип. 10). Об'єднаний випуск: Збірка наукових праць на пошану академіка НАН України В.А. Смолія: У 2 ч. – К., 2000. – Ч. 2. – С.91-104; Костенко Г.В. Дослідження життєдіяльності та науково-публіцистичної спадщини М.П. Драгоманова в працях М.С. Грушевського // Збірник наукових праць молодих вчених ДДУ. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 116-129; Пінчук Ю., Гириневич Л. Про оцінку М.С. Грушевським науково-публіцистичних і полемічних праць М.І. Костомарова // УІЖ. – 1992. – №4. – С. 112-123; Куций І. Михайло Грушевський про публіцистично-полемічну діяльність Миколи Костомарова // Михайло Грушевський – погляд із сьогодення. Матеріали Міжнародної конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження М.С. Грушевського // Наукові записки ТДПІ. Серія: історія. – Вип. V. – Тернопіль, 1997. – С. 168-169; Гирич І.

- Архів М. Грушевського як джерело для вивчення діяльності визначних постатей українського руху (М. Грушевський, С. Сфремов, В. Липинський, М. Василенко): Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07. 00. 06 / Інститут української археографії та джерелознавства НАНУ. – К., 1995. – 25с.
- 2 Дзира Я. Михайло Грушевський та українське козацьке літописання XVII – XVIII ст. // Український історик. (далі – УІ). – 1991/1992. – №3-4/1-4. – С. 130-146; Кульчицький С. Давньокиївська спадщина у висвітленні Михайла Грушевського // Політика і час. – 1996. – №9. – С. 71-80; Поплавська Н. Михайло Грушевський про українське письменство XI-XVII ст. // Михайло Грушевський – погляд із сьогодення. Матеріали Міжнародної конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження М.С. Грушевського // Наукові записки ТДПІ. Серія: історія. – Вип. V. – Тернопіль, 1997. – С.152-157; Вигодованець Н.І. Михайло Грушевський про “Слово о полку Ігоревім” // Спадщина Великого Українця: Наук.-метод. зб. матеріалів конф., присвяч. 130-й річниці ювілею М.С. Грушевського та п'ятій річниці незалежності України. – Ужгород, 1997. – С. 14-23.
  - 3 Винар Л. Вступ до науки грушевськознавства // УІ. – 1996. – №1-4. – С.38-41.
  - 4 Pomorski Jan. Metodologia historii a historia historiografii // Środowiska Historyczne II Rzeczypospolitej. – Część II. – Warszawa, 1987. – S. 51-70.
  - 5 Киреева Р.А. Изучение отечественной историографии в дореволюционной России с середины XIX в. до 1917г. – М., 1983. – С. 74-75.
  - 6 Попова Т.М., Мельник О.В. Про викладання теоретичних курсів з історії в університетах України 19-початку 20 століття // Україна: становлення незалежності. Зміст і методика висвітлення в курсах соціальних та гуманітарних наук. Всеукраїнська науково-практична конференція. Доповіді і виступи. – Одеса, 1993. – Ч. 1. – С.107-109; Попова Т.Н. Становление историографии как специальной исторической дисциплины: некоторые аспекты проблемы // Российские университеты в XIX – начале XX вв.: Сб. статей. – Воронеж, 1996. – С. 44-55; Чесноков В.И. О некоторых сторонах подготовки историков в российских университетах XIX – начала XX вв. // Исторична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Харків, 1995. – С. 204-209.
  - 7 Маркевич А.И. О летописях. Из лекций по русской историографии. – Одесса, 1883. – Вып. 1. – Предисловие.
  - 8 Цит. за: Киреева Р.А. Цит. праця. – С. 80-81.
  - 9 Историография // Энциклопедический словарь / Изд. Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. – Спб., б.г. – Т. 26. – С. 488.
  - 10 Грушевський М. Рец. на: Очерки, заметки и документы по Малороссии , Ал. Лазаревского...// ЗНТШ. – 1895. – Т. I. – С. 46.
  - 11 Грушевський М. Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства // УІ. – 1989. – №1-3. – С. 82.
  - 12 Грушевський М. Науково-дослідчий і науково-технічний рух Радянської України в 1926 році. Бібліографічний огляд. Передмова // Україна. – 1927. – №3. – С. 146.
  - 13 Грушевський М. Рец. на: Czeshire H.T. The great Tatar Invasion of Evropa // Україна. – 1926. – Кн. 4. – С.142.
  - 14 Див. напр.: Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – К., 1996. – С. 106.
  - 15 Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров. Пам'яті М. Костомарова в двадцять п'яти роковини його смерті // ЛНВ. – 1910. – Т.Л. – Кн.V. – С. 209.
  - 16 Грушевський М. Рец. на: Иконников В.С. Опыт русской историографии. – Т.ІІ. – Кн. 1, 2. – К., 1908 // ЗНТШ. – 1909. – Т.LXXXVIII. – С. 203.
  - 17 Там само.

- 18 Див. напр.: Грушевський М. В 25-ті роковини смерті Олексія Матвійовича Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження // Україна. – 1927. – №4. – С.17; Грушевський М. Рец. на: Миллюков П.Н. Главные течения русской исторической мысли. – Т. 1. – М., 1897. – XI + 306 с. // ЗНТШ. – 1908. – Т. – С. 31.
- 19 Див. про це докладніше: Киреева Р.А. Изучение отечественной историографии в дореволюционной России с середины XIX в. до 1917г. – М., 1983. – С. 85.
- 20 Там само.
- 21 Шмидт С.О. Историографические источники и литературные памятники // Шмидт С.О. Путь историка: Избранные труды по источниковедению и историографии. – М., 1997. – С. 95.
- 22 Дорошенко Д., Оглоблин О. Джерела й історіографія // Енциклопедія українознавства. – Нью-Йорк, 1949. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 399.
- 23 Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – К., 1996. – С. 5.
- 24 Див. про це докл.: Андреев В.М. Проблема історіографічного синтезу у творчій спадщині Д.І. Дорошенка. – Запоріжжя, 1997.
- 25 Грушевський М. Ізидор Шараневич. Некролог // ЗНТШ. – 1902. – Т. XLV. – С. 13.
- 26 Грушевський М. Наукова хроніка: [П'ятдесятиліття Київ. археограф. коміс.] // ЗНТШ. – 1894. – Т. III. – С. 213.
- 27 Грушевський М. Рец. на: Brukner Aleksander. Dzieje kultury polskiej. – Kraków, 1930. – Tom I. – IP НБУВ. – Ф.Х. – од.зб.15099. – арк. 3.
- 28 Грушевський М. Нові розвідки з історії ранньої Русі // ЗНТШ. – 1897. – Т.XVIII. – С.15.
- 29 Грушевський М. "Похвала В. Кн. Витовту", кілька уваг про склад найдавнішої русько-литовської літописи // ЗНТШ. – Т. VIII. – С. 14.
- 30 Див. напр.: Грушевський М. Памяти Олександра Лазаревського // ЗНТШ. – 1902. – Т. XLVII. – С. 1-10.
- 31 Грушевський М. В 25-ті роковини смерті Олексія Матвійовича Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження // Україна. – 1927. – №4. – С. 3.
- 32 Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров. Пам'яті М. Костомарова в двадцять п'яти роковини його смерті // ЛНВ. – 1910. – Т.L. – Кн. V. – С.212.
- 33 Там само.
- 34 Див. напр.: Ващенко В.В. Лекції з історії української історичної науки другої половини XIX – початку XX століття (М.І. Костомаров, В.Б. Антонович, М.С. Грушевський). – Дніпропетровськ, 1998. – С. 92-122.
- 35 Грушевський М. Рец. на: Иванов П.А. Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до к. XVI в. Одесса, 1895 // ЗНТШ. – 1896. – Т.IX. – С.4.
- 36 Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. (Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін.). – К., 1997. – Т.9. – Ч.2. – С. 1482.
- 37 Грушевський М. Памяти Олександра Лазаревського // ЗНТШ. – 1902. – Т. XLVII. – С. 4-5.
- 38 Грушевський М. Рец. на: Курс русской истории проф. В. Ключевского, часть I, Мва, 1904; Н. Рожков. Обзор русской истории с социологической точки зрения, часть первая – Киевская Русь (с VI до конца XII века), Спб., 1903; Н. Рожков. Город и деревня в русской истории (краткий очерк экономической истории России), Спб., 1902; Книга для чтения по русской истории, составленная при участии профессором и преподавателей под редакцией профессора М.В. Довнар-Запольского, том I, 1904 // ЗНТШ. – 1905. – Т. LXVII. – С. 5.
- 39 Balzer O. W obronie historiografii naszej // Serejski M. H. Historycy o historii. – Т. 1. – S. 370-377.

- ⁴⁰ Див. напр.: Мерніков Г.І. Школи в українській історичній науці другої половини XIX – початку XX ст.: проблеми теорії та історіографії: 07.00.06 / Дніпропетровський держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1997. – 17 с.
- ⁴¹ Див. напр.: Милюков П.Н. Очерки по истории русской культуры. – Спб., 1909. – С. 3.
- ⁴² Грушевський М. Рец. на: Межов В. Русская истор. Библиография. – Т. I-III. – Спб., 1892-1893 // ЗНТШ. – 1894. – Т. III. – С. 229.
- ⁴³ Грушевський М. Рец. на: Загоскин Н.П. История права русского народа. – Т. I. – Казань, 1899 // ЗНТШ. – 1901. – Т. XXXIX. – С.3.
- ⁴⁴ Грушевський М. Справа українських катедр і наші наукові проблеми // ЛНВ. – 1907. – Т. XXXVII. – Кн. III. – С.414.
- ⁴⁵ Грушевський М. В 25-ті роковини смерті Олексія Матвійовича Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження // Україна. – 1927. – №4. – С. 17.
- ⁴⁶ Див. напр.: Калакура Я. Українська історіографія в структурі історичної науки // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики (Число 5) / Історіографічні дослідження в Україні (Вип. 10). Об'єднаний випуск: Збірка наукових праць на пошану академіка НАН України В.А. Смолія: У 2 ч. – К., 2000. – Ч. 2. – С.404.
- ⁴⁷ Див. напр.: Попова Т.М. Історіографія в дисциплінарному сімействі історичних наук // Історіографічні дослідження в Україні. Науковий збірник. – К., 1999. – Випуск 9. – С. 267-276; Попова Т.Н. Становление историографии как специальной исторической дисциплины: некоторые аспекты проблемы // Российские университеты в XIX – начале XX вв.: Сб. статей. – Воронеж, 1996. – С. 44-55.
- ⁴⁸ Попова Т. К вопросу о периодизации историографии: проблема понятий и категорий // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. – Число 8-9. У двох частинах. – Частина 2. – К., 2002. – С. 336.
- ⁴⁹ Попова Татьяна. Лики историографии: имена и смыслы // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики (Число 5) / Історіографічні дослідження в Україні (Вип. 10). Об'єднаний випуск: Збірка наукових праць на пошану академіка НАН України В.А. Смолія: У 2 ч. – К., 2000. – Ч. 2. – С. 415.
- ⁵⁰ Див. напр.: Grabski A.F. Historia historiografii w strukturze nauki historycznej // Między historią a teorią. Refleksję nad problematyką dziejów wiedzy historycznej. – Warszawa – Poznan, 1988. – S. 230-241; Grabski A.F. Problem syntezy w historii historiografii. Uwagi dyskusyjne // Historia. – Т. XX. – 1990. – S. 3-10; Maternicki J. Historia historiografii polskiej – czas na syntezę // Metodologiczne problemy syntezy historii historiografii polskiej. – Rzeszów, 1998. – S. 13-29; Історична наука: термінологічний і понятійний довідник. – К., 2002. – С. 175-176; Шмидт С.О. Історіографіческие источники и литературные памятники // Шмидт С.О. Путь историка: Избранные труды по источниковедению и историографии. – М., 1997. – С. 92-98.
- ⁵¹ Репина Л.П. "Второе рождение" и новый образ интеллектуальной истории // Историческая наука на рубеже веков. – М., 2001. – С. 188.